

ΕΥΡΩΠΗ
ΚΑΙ ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

(9 - 10 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2001)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
(ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ)

2003

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

«ΑΝΗΚΟΜΕΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΥΣΙΝ»

Δεν είναι εύκολο να μιλήσει κανείς αφηρημένα και υπαινικτικά σ' ένα Συμπόσιο όπου γίνονται διαυγείς, εντοπισμένες και αναλυτικές ανακοινώσεις και όπου όλοι μας, λίγο πολύ έχουμε την έγνοια του συγκεκριμένου. Ωστόσο η θεματολογία του Συμποσίου: *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός*, αισθάνομαι ότι μου επιτρέπει αυτή την αποκοτιά, να μιλήσω δηλαδή με γενικό τρόπο, ίσως και ερμητικά, και πάντως με τρόπο περισσότερο αξιωματικό και λιγότερο διερευνητικό, για μεγάλα ζητήματα της ιστορίας και του καιρού μας. Η ίδια η θεματολογία μου έδωσε την εντύπωση ότι μας καλούσε να συλλάβουμε όχι μόνον στα καθέκαστα, αλλά και στο σύνολό της τη σχέση *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός*, γιατί στο σύνολό της η σχέση αυτή αποβαίνει σήμερα προβληματική, γιατί πάνω στο βαθύτερο νόημά της έχουν αρχίσει να συσσωρεύονται πυκνά στρώματα ομίχλης. Για να το πούμε καθαρά, αυτό που κινδυνεύει σήμερα να αμφισβητηθεί, ίσως και να ανατραπεί, δεν είναι άλλο από εκείνο το νόημα της νεωτερικότητας που εδώ και μερικούς αιώνες ετρώπωσε μέσα και στη δική μας κοινωνία, εκείνο το πνεύμα του ορθολογισμού που έκανε τους ανθρώπους να στέκουν όρθιοι και άγρυπνοι αγωνιστές του εξανθρωπισμού τους.

Το Συμπόσιο αυτό εκφράζει, λοιπόν, την κοινή αγωνία όλων όσους βλέπουμε ότι αυτό που ήταν μια γιγαντιαία κατάκτηση της κοι-

197

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

νωνικής συνείδησης του νέου ελληνισμού, εννοώ αυτό το *ανολοκλήρωτο, έστω, αλλά υπαρκτό ορθολογικό πνεύμα*, βρίσκεται σήμερα κάτω από μια καταγιστική αμφισβήτηση, που συχνά φθάνει στα όρια της ολοκληρωτικής ακύρωσής του. Ποικίλα κέντρα πνευματικής ισχύος, πολιτικές παρατάξεις, θρησκευτικές οργανώσεις, μικρο-δομές διανοουμένων (έντυπα, σώματα κ.λπ.) και μεμονωμένοι διανοούμενοι, με έργα και με λόγια, με τις συμπεριφορές και τις επιλογές τους, επιδίδονται σε μια συστηματική απόληξη του ορθολογικού πνεύματος και της κριτικότητας και στην εγκαθίδρυση ενός πρωτόγονου συναισθηματισμού και μιας ατάρεσκης εθνοπολιτισμικής ενδοστρέφειας, μέσα από συχνά αντιφατικές διαδρομές, όπως θα δούμε, έστω και συνοπτικά, στη συνέχεια.

Πράγματι κατά τους δύο ή δύομισι τελευταίους αιώνες, οι πνευματικοί μας πρόγονοι, απώτεροι και πρόσφατοι, οι πρωτοπόροι του εθνικού και δημοκρατικού κινήματος, οι προοδευτικοί άνθρωποι κάθε απόχρωσης, διανοούμενοι, στοχαστές ή πολιτικοκοινωνικοί ακτιβιστές, επέτυχαν το δυσκολότερο: την υποχώρηση μιας παραδοσιακής θρησκευτικότητας πάνω στην οποία ήταν οργανωμένη η κοινωνική συνείδηση του νέου ελληνισμού, και την ανάδειξη αυτού του περιορισμένου, έστω, ορθολογικού πνεύματος, τόσο στο επίπεδο των ατομικών συμπεριφορών όσο και σε εκείνο της κρατικής οργάνωσης.

Τα γεγονότα που υπαινίσσομαι είναι λίγο πολύ γνωστά. Αν κάτι καινούργιο ή κάτι χρήσιμο υπάρχει στις σκέψεις που ακολουθούν, αυτό δεν είναι τίποτε περισσότερο από μια «αναδιάταξη της ύλης», από το ξετύλιγμα ενός νήματος που φαίνεται να συνδέει κάποια ζητήματα της ιστορίας με έναν άλλον τρόπο.

Ας αρχίσουμε από τον τίτλο της ανακοίνωσης «Ανήκομεν εις την Δύσιν». Όλοι αναγνωρίζουμε την παροιμιώδη φράση του Κωνσταντίνου Καραμανλή με την οποία η Ελλάδα, εκούσα άκουσα, εντάχθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η φράση και η πράξη είναι αναμμιβήτητα σημαντικές. Η φράση νομίζω ότι αποτελεί την κορυφαία στιγμή του δημοκρατικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής συντηρητικής παράταξης και η πράξη της προσχώρησης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα το αποκορύφωμα και τη δικαίωση

198

«ΑΝΗΚΟΜΕΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΥΣΙΝ»

αυτού του αγώνα των πρωτοπόρων, αφού η χώρα, παρά την αμφιθυμία της, αποδέχτηκε, αν όχι με ενθουσιασμό, σίγουρα με θέρμη και με κάποια διακριτική εθνική υπερφάνεια, την ευρωπαϊκή της υπόσταση και ταυτότητα. Παραμένω στα συμφραζόμενα του τίτλου. Ως τόπος προέλευσης της Αριστεράς προσδιορίζεται η Δύση και ως τόπος προέλευσης της Δεξιάς η Ανατολή. Για μας. Για τα γεωγραφικά, ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα της χώρας μας. Αντί για Δεξιά ή Αριστερά θα μπορούσε ασφαλώς να έχει χρησιμοποιηθεί άλλη ορολογία, όπως, π.χ., Συντηρητική-Προοδευτική παράταξη, αλλά δεν νομίζω ότι από την άποψη της παρούσας προσέγγισης θα άλλαζαν πολλά πράγματα. Και φυσικά δεν πρόκειται για μια προσέγγιση του θέματος με τους όρους της κοινωνιολογίας ή της πολιτικής επιστήμης, αλλά για μια προσέγγιση από τη μεριά της ιστορίας των ιδεών και των συμπεριφορών.

Από τη Δύση λοιπόν ο φωτισμός. Δεν θέλω να αναφερθώ σε απώτερους προγόνους, σε εκείνα τα θραύσματα του θνήσκοντος Βυζαντίου και τη στενή τους συνάφεια με την ευρωπαϊκή Αναγέννηση (Δεσποτάτο του Μυστρά, Γεμιστός). Ούτε μπορώ να αναφερθώ αναλυτικά σε ό,τι ονομάστηκε ήδη «θρησκευτικός ουμανισμός» του 17ου αιώνα. Κύριλλος Λούκαρις, Νικόδημος Μεταξάς κ.ά. θρησκευτικοί ηγέτες δίνουν τη μάχη της μόρφωσης του Γένους με δυτικά πνευματικά εργαλεία. Είναι αντιπαπικοί αλλά όχι βέβαια άπιστοι. Έχουν τα μάτια και τ' αυτιά στραμμένα προς τον προτεσταντισμό, οπαδοί της λαϊκής γλώσσας και φανατικοί της τυπογραφίας. Είναι νεωτερικοί, όσο μπορούν να είναι οι ίδιοι και η μικρή και χειμαζόμενη κοινωνία τους. Η μεγάλη αλλαγή ωστόσο, ποιοτική και ποσοτική, πραγματοποιείται το ΙΗ' αιώνα και αυτή δεν είναι άλλη από τη σταδιακή συγκρότηση του ελληνικού κοινοτισμού και την εντός αυτού συγκρότηση της φαναριώτικης αριστοκρατίας και τη δημιουργία μιας χριστιανικής, ελληνότροπης και ελληνόφωνης ηγεμονικής ομάδας, μέσα στα σπλάχνα της τουρκόφωνης και μουσουλμανικής κυριαρχίας. Δεν μπορώ να μην αναφέρω τα πέντε ισχυρά σημεία της φαναριώτικης παρουσίας: Η Μεγάλη Δραγομανία, οι δύο Ηγεμονίες Βλαχίας και Μολδαβίας, η Δραγομανία του Στόλου (οιο-νεϊ Ηγεμονία του Αιγαίου) και το ίδιο το Οικουμενικό Πατριαρχείο

199

που, παρά τη δεδομένη πνευματική του αποστολή και τη σχετική αυτονομία του στο πλαίσιο των οθωμανικών θεσμών, βρίσκεται υπό την κυριαρχία, από ορισμένες απόψεις, του φαναριωτικού συστήματος με το οποίο και αναλογικά συν-εξελίσσεται. Να μια σπουδαία όψη της σύμφυτης ελληνικής και οθωμανικής ιστορίας: υποτελείς σε ηγεμονικές θέσεις. Υποτελείς και ταυτόχρονα ηγεμόνες.

Τι είναι όμως εκείνο που ιδιαίτερα χαρακτηρίζει αυτή τη φαναριώτικη απογείωση; Είναι βέβαια ο δυναμισμός του κόσμου των υποδούλων που έχει ήδη αναδυθεί και αρχίζει να διεκδικεί μια θέση σε όλες τις βαθμίδες και σε όλους τους μηχανισμούς διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι η λειτουργική θέση και η σταθερή ανάπτυξη του κοινοτισμού, της θεσμικής δηλαδή μορφής που έλαβε αυτή η «ανάδυση» των υποτελών στο πλαίσιο πάντα των ανοχών του οθωμανικού κράτους. Είναι ακόμη ένα πολιτιστικό πλεονέκτημα υψίστης σημασίας για τις γενικότερες συνθήκες της εποχής, εννοώ την επαφή του κόσμου των Φαναριωτών με τη Δύση και την ευρωπαϊκή γλωσσομάθεια, επαφές που τους οδήγησαν κατευθείαν στην κεντρική σκηνή της οθωμανικής διοίκησης, έστω και ως υποτελείς «τεχνικούς» συμβούλους. Σήμερα κυρίως μπορούμε να καταλάβουμε καλύτερα την τεράστια σημασία που είχε αυτή η μορφωτική υπεροχή για την απόκτηση μιας προνομιακής θέσης σε μια αυτοκρατορία την οποία οι οργανωτικές της δομές και οι θρησκευτικές και ιδεολογικές της αγκυλώσεις κρατούσαν στο περιθώριο μιας ταχύτατα αναπτυσσόμενης Ευρώπης. Επαφή με τις επιστήμες, τις τέχνες και τα γράμματα, με τον κόσμο της διπλωματίας και της πολιτικής, με τον κόσμο των ανίερων πολέμων της Δύσης, που μπροστά στους ιερούς πολέμους του Ισλάμ, τους μεταφυσικούς και αποχαινωτικούς, ελειτουργήσαν και φαντάζουν ακόμη σαν διεγερτικά των κοινωνιών του καιρού τους.

Οι Φαναριώτες απόχτησαν έτσι, μέσα από το διευρυμένο ορίζοντα των επικοινωνιών και των νοοτροπιών τους, μια αξιόλογη θέση στους μηχανισμούς της Αυτοκρατορίας. Αυτή η εργαλειώτικη θέση στο οθωμανικό κρατικό συγκρότημα μιας εθνοπολιτισμικής ομάδας, της φαναριώτικης κοινότητας, της έδινε, παράλληλα προς το συγκριτικό πλεονέκτημα, και μια δεσμευτική υποχρέωση: ή θα ήταν

προοδευτική, τουλάχιστον καινοτόμος, ή δεν είχε λόγο ύπαρξης. Συντηρητική ήταν η ισλαμική εθνοπολιτισμική ομάδα που κατείχε το σύνολο της κρατικής εξουσίας. Αυτή η ισλαμική ομάδα δεν είχε ανάγκη να βλέπει στον καθρέφτη ένα χριστιανικό είδωλό της. Ο μόνος δρόμος για την ανάδειξη και τη σταθεροποίηση μιας δεύτερης ισχυρής κοινωνικής ομάδας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ο δρόμος της συμπληρωματικότητας. Η χριστιανική ομάδα καλούνταν να επιτελέσει τη μετακένωση στην Ανατολή, ενός μέρους, έστω, από το πνεύμα της παγκόσμιας αλλαγής. Η φαναριώτικη κοινωνική ομάδα ήταν υποχρεωμένη να λειτουργεί σαν ένας διάυλος επικοινωνίας ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, να υιοθετεί και να ενσωματώνει τις ιδέες που μετέφερε – ήταν μια κοινωνική ομάδα προορισμένη να έχει τρία πόδια, ένα πόδι στην Ανατολή και δύο στη Δύση. Ο μεταφραστής που προσχωρεί στο περιεχόμενο της μετάφρασής του.

Μόνον έτσι μπορούμε να κατανοήσουμε νομίζω το φαινόμενο του Διαφωτισμού των ηγεμόνων, πριν πάμε στον Κοραή και στην ευρωπαϊκή συνάφεια της ελληνικής διασποράς. Πριν ξαναπάμε στο διευρυμένο διαφωτισμό της άμεσης προεπαναστατικής περιόδου, για τον οποίο έχουν γραφτεί πολλά, έγκυρα και στοχαστικά, είναι πιστεύω καιρός να δουλέψουμε συστηματικότερα, να αποκωδικοποιήσουμε όσα συντελέστηκαν στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και την Κωνσταντινούπολη από τους Φαναριώτες ηγεμόνες, στο τέλος του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, να κατανοήσουμε καλύτερα το Δημητράκη Καταρτζή, τον Αθανάσιο Χριστόπουλο, τον Αθανάσιο Ψαλίδα και τους άλλους. Τα πράγματα στη συνέχεια είναι ευκολότερα.

- Ο Κοραής και οι λόγιοι του Διαφωτισμού και του πρώιμου Ρομαντισμού,
- ο Επαναστατικός Εταιρισμός (Φιλική Εταιρεία),
- η Εθνική Επανάσταση και ο λαϊκός μαζικός πόλεμος για τη συγκρότηση του εθνικού κράτους,
- η ανάπτυξη των επιστημών και των τεχνών,
- οι θεσμοί της οικονομικής ανάπτυξης (από τον αγροτικό εκσυγχρονισμό ως την οριακή, έστω, εκβιομηχάνιση),
- το σοσιαλιστικό κίνημα, το κομμουνιστικό κίνημα,

- οι κοινωνικοί αγώνες ως το Β' Παγκόσμιο πόλεμο,
- η συμμετοχή στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο και η εθνική αντίσταση, όλα διαπνέονται από δυτικότροπα οράματα. Όλα αυτά είναι έργα δυτικότροπων ατόμων και ομάδων, ηγετικών ελίτ σίγουρα που δεν είχαν πάντοτε εξασφαλισμένη τη λαϊκή συναίνεση, πρωτοπόρων που θέλησαν να δουν τους εαυτούς τους και την πατρίδα τους μέσα στη συνάφεια της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Διανοούμενοι που προσελκύστηκαν από τον τρόπο που οι λαοί της Ευρώπης εβίωσαν την εθνική και πολιτική τους ανεξαρτησία και την κοινωνική τους αποκατάσταση και οραματίστηκαν την ίδια «ευδαιμονία» και για το δικό τους λαό.

Και ακόμη:

- η ιδέα της πολιτικής,
 - η ιδέα και η πράξη της απεργίας,
 - η ιδέα του κοινωνικού κράτους,
- είναι ιδέες που κι αυτές έρχονται από τη Δύση και καρποφορούν μέσα από αγώνες που, όπως και εκεί, δεν ήταν ούτε αυτονόητοι ούτε ανώδυνα. Είναι μακρύς ο κατάλογος. Σταματώ.

Έναντι όλων αυτών, επί δύο σχεδόν αιώνες, στέκει ανταγωνιστικά μια συντηρητική παράταξη η οποία επικαλείται τα πάτρια. Κάποια πάτρια, όμως, ελαφρώς παρανοϊκά. Και πάντως παραποθετημένα. Ζητούν, π.χ., ελληνομάθεια χωρίς «ελληνικό» περιεχόμενο. Από την αρχαιογνωσία, που στάθηκε μια από τις ιδρυτικές κουλτούρες της νεοελληνικής ταυτότητας, κρατούν σχεδόν αποκλειστικά τη γλωσσική φόρμα, ενώ απωθούν το περιεχόμενό της και κάθε ανατρεπτική σκέψη που θα μπορούσε να προέλθει εξ αυτού. Τα αρχαιοελληνικά σκιρτήματα που έδωσαν φτερά σε πνεύματα και συνειδήσεις σε ολόκληρο το 18ο και στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, που έφθασαν να ροκανίζουν ακόμη και τη θρησκευτική εθιμοφροσύνη, καλούνται να παγώσουν, να συζήσουν και να υποταχτούν σε μια «ελληνοχριστιανική» κατασκευή που η ίδια, από τη φύση και από τη λειτουργία της, απεργάζοταν την ακύρωσή τους. Αν η «ελληνοχριστιανική» σύνθεση ήταν ένα αδιαπραγμάτευτο προϊόν της ιστορίας, στα χέρια των συντηρητικών ηγετικών ομάδων έγινε ένα αποβλακωτικό επιχείρημα, λειτούργησε καθηλωτικά για την κοινωνική

αυτοσυνειδησία και τον εξορθολογισμό των Ελλήνων. Τα «ελληνικά πάτρια» στα χέρια των συντηρητικών αφελληνίστηκαν, αυτοακυρώθηκαν, έγιναν μια περούκα προορισμένη να διακοσμήσει ένα ανατολίτικο κεφάλι. Φαινακισμός! Αυτά τα αποκαθαρμένα ελληνικά πάτρια ήταν ανατολικά πάτρια.

Δύο αποκλίνουσες λοιπόν ιδεολογικές συσπειρώσεις με εμβληματικές αναφορές την Ανατολή και τη Δύση. Όπως τουλάχιστον τις χειρίζεται εδώ ένα αναλυτικό σχήμα που, πέρα από την αποδεκτή, αναγκαία, και πάντως ομολογημένη ελαφρότητα της απλούστευσης, γνωρίζω ότι έχει ένα πρόσθετο ελάττωμα που δεν θα ήθελα να αποσιωπηθεί. Δεν συνοπολογίζει τις ενδιάμεσες πνευματικές και κοινωνικές διαθεσιμότητες, αυτό που σήμερα θα ονομάζαμε «μεσαίο χώρο», η αναλυτική προσέγγιση του οποίου θα πλούτιζε αναμφισβήτητα και το σχήμα και τη σκέψη μας.

Ας προχωρήσουμε όμως και σε μια χρονολογική εξέταση του σχήματος. Θέλω να ξεκαθαρίσω ότι αυτή η διαστρέβλωση που υπαινίσσεται ο τίτλος δεν είναι ούτε αιώνια, ούτε ακαταμάχητη. Απλώς έπρεπε να επισημανθεί και ακολούθως να χρονολογηθεί και να ενταχθεί στα ιστορικά της συμφραζόμενα ενόψει μιας προσδοκώμενης αποκατάστασης της εσωτερικής λογικής των πραγμάτων.

Θα σταθώ σε λίγες αλλά καίριες στιγμές της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας ιστορίας, οι οποίες κατά την άποψή μου είναι γενεσιουργές αφετηρίες ελληνικών φαινομένων. Άλλη μια συνηγορία υπέρ της δυτικότροπης Ελλάδας θα έλεγαν οι καχύποπτοι και θα είχαν δίκιο!

Μία απ' αυτές είναι, νομίζω, η Σοσιαλιστική επανάσταση της Ρωσίας – η εγκαθίδρυση θα έλεγε κάποιος του σοσιαλισμού σε μια «ανατολική» χώρα, όπου, οι δυτικότροπες πολιτιστικές εισαγωγές, μεταξύ των οποίων και ο σοσιαλισμός, δεν είχαν επαρκές βάθος και ήταν επιδεικτικές τοπικών παραμορφώσεων. Είναι όμως τα πράγματα έτσι ακριβώς; Ο σοσιαλισμός εγκαθιδρύθηκε το 1917 σε μια «ανατολική» χώρα; Πιστεύω ότι εδώ χρειάζονται κάποιες διευκρινίσεις. Πέρα από τα πράγματα υπάρχει και η πρόσληψή τους. Για τις ρωσικές ελίτ η χώρα τους σίγουρα ήταν μια περίπλοκη σύνθεση προόδου και καθυστέρησης, ήταν όμως μια μεγάλη χώρα με μεγάλα

πεπρωμένα. Ας μην ξεχνάμε ακόμη ότι στα μάτια του Λένιν ο σοσιαλισμός αντιστοιχούσε και στη Ρωσία, γιατί αυτή ήταν μια χώρα σε καπιταλιστική τροχιά που είχε τη θέση της στην κοινότητα των αναπτυγμένων χωρών και εξ αυτού στη νέου τύπου κοινωνική οργάνωση, τη σοσιαλιστική. Ο Λένιν εγνώριζε καλά ότι αυτού του τύπου η κοινωνική οργάνωση προερχόταν και προσidiaζε σε αντιστοιχώς αναπτυγμένες οικονομίες και κοινωνίες. Ότι αυτό δεν το έβρισκε ασύμβατο με τη δική του χώρα, με την οικονομία και την κοινωνία της, φανερώνει την πίστη του στο ότι η Ρωσία μπορούσε να ενταχτεί σε αυτή την ενότητα των χωρών και να επιδιώξει το σοσιαλιστικό της μετασχηματισμό. Αυτό νομίζω ότι ήταν το βαθύτερο νόημα του βιβλίου του *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*, ανεξαρτήτως της εγκυρότητας της ανάλυσης και της ευθυκρισίας του. Αυτό το βιβλίο είναι μια συνηγορία υπέρ της δυτικής ταυτότητας της Ρωσίας.

Όπως και να έχουν τα πράγματα, η εμφάνιση του σταλινικού φαινομένου μετά το θάνατο του Λένιν (1924) και η εμφάνιση κατά τη δεκαετία 1930-1940 ενός κομματικού αυταρχισμού που γινόταν όλο και περισσότερο αισθητός εντός και εκτός της Ρωσίας, ενίσχυε την εικόνα ενός ανατολικού δεσποτισμού, χωρίς ωστόσο να γίνεται ακόμη ταύτιση κομμουνιστικού κινήματος και Ανατολής. Στην ίδια τη Σοβιετική Ένωση οι πνευματικές κατακτήσεις της νεωτερικότητας και οι ελευθεριακές αξίες του Δυτικού πολιτισμού, παρέμειναν, έστω ως θεωρητικό σχήμα, στη βάση του οικοδομούμενου τοπικού σοσιαλισμού. Αντίστοιχα στη Δυτική Ευρώπη, τα κομμουνιστικά κινήματα έδιναν στις κοινωνίες τους τον τόνο της ελευθεροφροσύνης και της επιδίωξης των αγαθών του Δυτικού πολιτισμού, μέσα σε μια προοπτική ανώτερης οργάνωσης των οικονομικών και των κοινωνιών τους, όπως αυτά την αντιλαμβάνονταν στις συνθήκες της εποχής τους.

Η ολοκλήρωση της στρέβλωσης συντελέστηκε, νομίζω, με τη λήξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου και την σταθεροποίηση των σοσιαλιστικών καθεστώτων προς Ανατολάς – παρά την προσθήκη των κεντροευρωπαϊκών χωρών στο σύστημα που του προσέδιδε μια νέα ευρωπαϊκή πρόσοψη. Άλλωστε, η ταυτόχρονη ανασχεση, η εκμηδενισή καλύτερα, των προοπτικών της σοσιαλιστικής μεταλλαγής των

μεγάλων καπιταλιστικών χωρών της αναπτυγμένης Ευρώπης – Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία, Αγγλία κ.λπ. – και οι κομμουνιστικές επιτυχίες στην Κίνα ετόνιζαν τη σχέση της κομμουνιστικής επανάστασης με κάποια ανομιολόγητα «ανατολικά» συμφραζόμενα. Στις συνθήκες αυτές προέκυψε μια ιδιότυπη «εδαφικότητα» του σοσιαλισμού, μία ταύτισή του με την «Ανατολή» που η ανάλυσή της απαιτεί βέβαια σπουδαία ερευνητική προεργασία και που εδώ δεν μπορεί να γίνει ούτε στοιχειώδης λόγος πέρα από την απλή αναγγελία της. Πάντως δεν πρέπει να είναι άσχετη με αυτή την αίσθηση «ανατολικότητας» η πληροφόρηση που φτάνει από τη Σοβιετική Ένωση στο δυτικό κόσμο για τις αδιανόητες ρυθμίσεις του αγροτικού προβλήματος, τα γιγαντιαία αναπτυξιακά έργα ή τις βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών που όλα θυμίζουν «ανατολικές» ηγεμονικές πρακτικές.

Μέσα στις συνθήκες αυτές και με βασικό συντελεστή τα αυξημένα αντικομμουνιστικά της αντανάκλαστικά, η ελληνική συντηρητική παράταξη δεν είχε κανένα λόγο να επικαλείται την «ανατολική» της καταγωγή. Ανακάλυψε τη Δυτική συμμαχία και εκσυγχρονίστηκε ιδεολογικά, έγινε κι αυτή μια δυτικότροπη κοινωνικοπολιτική παράταξη. Στο χώρο της ελληνικής Δεξιάς συντελέστηκαν πράγματι ανατρεπτικές αλλαγές. Απαγκιστρώθηκε σιγά σιγά από τα ανατολικότροπα «πάτρια» και, συνεργούσης και της ιδεολογίας της οικονομικής ανάπτυξης που υιοθετήθηκε δημιουργικά από το σύνολο του ελληνικού λαού, απέβαλε θαρραλέα το ανατολικό κεφάλι που φάλιαζε κάτω από τη δυτική περούκα, και κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα πήρε ενεργό μέρος στην κοινωνική αναμόρφωση. Η ελληνική Δεξιά χωρίς να έχει διαρρήξει ολοκληρωτικά τις σχέσεις της με τις βαθύτερες συντηρητικές καταβολές του κοινωνικού της χώρου, τόσο ως κυβέρνηση όσο και ως γενικότερη πολιτική παρουσία, θα μπορούσε να πιστωθεί με πολλά εύσημα νεωτερικότητας, από την επιβολή του εκπαιδευτικού δημοτικισμού ως τη συμβολή της στην εδραίωση στη χώρα μας ενός πνεύματος κοινωνικής και πολιτικής ανοχής και ελευθεροφροσύνης.

Στο χώρο της Αριστεράς τα πράγματα ήσαν αρκετά περίπλοκα. Το συνολικό σοσιαλιστικό μοντέλο και η ισχύς του πραγματοποιημένου παραδείγματος, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση

της αριστερής ιδεολογίας στην Ελλάδα. Ένας ακραίος βολонταρισμός και ένα πνεύμα αυτοθυσίας, ένα πνεύμα «ηρωικό και πένθιμο», για να θυμηθούμε τα λόγια του ποιητή, επικράτησε, που έσπρωξε την Αριστερά προς τα πιο αγωνιστικά αρχέτυπα της ελληνικής κοινωνίας. Εν απουσία, όμως, μεγάλης εμβέλειας νεωτερικών οικονομικών διεκδικήσεων, το αριστερό κίνημα ενσωμάτωσε τις πιο βαθιές λαϊκές παραδόσεις ανυπακοής και αδιαλλαξίας (ακραίο παράδειγμα το σημερινό ΚΚΕ), που το έκαναν περισσότερο ένα ιερό κίνημα, παρά έναν απαιτητικό, ζωντανό συντελεστή της κοινωνικής αλλαγής. Οι αρνητικές συνέπειες αυτής της ιεροποίησης δεν ήταν βέβαια αμελητέες. Ένα πνεύμα καθαρότητας και απομονωτισμού, μια υποτίμηση της πολιτικής πράξης (και της πολιτικής σκέψης) και μια γενικευμένη καχυποψία, εγκαθιδρύθηκαν σ' ένα χώρο που η ιστορική δικαίωσή του θα ήταν η παραγωγή σκέψης περισσότερο και λιγότερο η παραγωγή έργων. Ωστόσο το πράγμα δεν ήταν μόνον έτσι. Η κυριαρχία αυτού του λαϊκού μοντέλου δεν ήταν ολοκληρωτική, αφού ο ευρωπαϊκός μαρξισμός εξακολουθούσε να στέλνει κριτικά και ρασιοναλιστικά μηνύματα, σε όσους βέβαια ήταν σε θέση να τα κατανοήσουν, ενώ ένας γηγενής προβληματισμός κάποιων μειοψηφικών ομάδων συντηρούσε ένα πνεύμα κριτικής αυτογνωσίας, έστω και χωρίς θεαματικά αποτελέσματα.

Αλλά αν η ταύτιση σοσιαλισμού-Ανατολής παρήγαγε έναν ορατό εχθρό του καπιταλιστικού κόσμου (των καπιταλιστικών σχέσεων), την «ανατολική» εδαφικότητα του «σοσιαλιστικού στρατοπέδου», μια αντίπαλη «δυτική» εδαφικότητα είχε προκύψει, που δεν ήταν πια οι αφηρημένες καπιταλιστικές σχέσεις, αλλά το πανταχού παρόν και παντοδύναμο «ιμπεριαλιστικό στρατόπεδο». Αναφέρομαι βέβαια στο φυλλάδιο του Λένιν: *Ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, το οποίο, από τον Απρίλη του 1917 που εκδόθηκε στην Πετρούπολη, έχει διαβαστεί από εκατομμύρια αναγνώστες, έχει κατανοηθεί και έχει παρανοηθεί αναλόγως, και αποτελεί ως σήμερα, αυτόν τον τελευταίο καιρό ακόμη περισσότερο, βασικό εργαλείο ανάλυσης στα χέρια ισχυρών ακόμη θυλάκων της Αριστεράς.

Αντί ο ιμπεριαλισμός να κατανοηθεί ως σύστημα σχέσεων και ως φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, όπως άλλωστε το υποδει-

κνύει, έστω και εν μέρει, ο ίδιος ο Λένιν, γίνεται κάτι το συγκεκριμένο, κάτι σαφές και ορατό, γίνεται απλά ένας εχθρός, η Δύση. Έτσι η «εδαφικότητα» του ιμπεριαλισμού, όπως και κάθε σχηματοποίηση, από κάποια στιγμή και μετά άρχισε να λειτουργεί διαστρεβλωτικά: δαιμονοποιείται ο δυτικός κόσμος και ο πολιτισμός, η πορεία αιώνων της ανθρωπότητας προς τον ορθολογισμό και την κοινωνική απελευθέρωση θεωρείται ως μία σκόπιμη και καλοστημένη εξαπάτηση, ενώ ανατολικά οράματα κοινοτικής συμβίωσης προβάλλονται ως νέα πανανθρώπινα ιδανικά. Η θεολογία, που είχε περιοριστεί στο χώρο της πίστης και των πιστών, ξαναχτυπάει την πόρτα των σύγχρονων κοινωνιών των ιδιωτικών ανθρώπων.

Στο σημείο αυτό τερματίζεται η συνοπτική εξέταση αυτών των διασταυρούμενων διαδρομών Αριστεράς-Δεξιάς, μια εξέταση που θέλησε να δείξει κάτι πολύ απλό, τη σχετικότητα των γεωγραφικών προσδιορισμών Ανατολή-Δύση και αντίθετα τη δύναμη των ιδίων των κοινωνικών αγώνων που τόσο συχνά παίρνουν μορφές απροσδόκητες και καμιά φορά αγνώριστες ακόμη και στα μάτια των ίδιων των πρωτοπόρων αγωνιστών τους.